

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, İslamî İlimler Özel Sayısı/ Special Issue on Islamic Sciences 2023, s. Ö1: 571-603

Klasik Usûl-i Fıkıh Eğitiminde Kolaylık Arayışları: *Menârü'l-Envâr* Muhtasarlari ve Akhisârî'nin *Semtü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl* İsimli Eseri

Seeking Convenience in Classical Usûl al-Fiĥ Education: Concise of *Menâr al-Anwâr* and Akhisari's Work Entitled *Semt al-Wusûl ilâ 'İlm al-Usûl*

Orhan ENÇAKAR

Dr., Türkiye Diyanet Vakfı
İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
Dr., Religious Foundation of Turkey
Center for Islamic Studies (ISAM)
orhan.encakar@isam.org.tr
ORCID: 0000-0001-6629-6965

DOI: 10.56720/mevzu.1351921

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Ağustos / August 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Atıf / Citation: Ençakar, Orhan. "Klasik Usûl-i Fıkıh Eğitiminde Kolaylık Arayışları: *Menârü'l-Envâr* Muhtasarlari ve Akhisârî'nin *Semtü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl* İsimli Eseri".

Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 571-603.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1351921>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0



Öz*

İslam ilimlerinin fıkıh ve usûl-i fıkıh gibi hem zor ve hem de çok fazla tafsilat bulunan alanlarında başlangıç seviyesinde okutulabilecek bir metin arayışı, bu ilimlerin bir müfredata bağlı olarak belli bir süre içerisinde okutulduğu eğitim kurumları kadar eskiye dayanır. Dün olduğu gibi bugün de birçok muhtasar veya bugünlerde daha çok kullanılan adıyla “vecîz” olarak ifade edilen usul eserleri yazılmaktadır. Günümüzde yazılan usul eserlerinin kahir ekseriyetinin ya bir eğitim döneminde bitmeyecek kadar uzun veya belli bir mezhebi esas almak yerine diğer mezheplerden de tercihte bulunarak memzûc metotla yazılmış olması sebebiyle klasik usûl-i fıkıh eğitiminde okutulacak muhtasar metin sorunu hala tam olarak aşılabilmiş değildir. Bu durum, eğitimcileri geçmişte aynı sorunu aşmak için alanın klasikleri üzerine yapılmış ihtisar çalışmalarına yönlendirmiştir. İhtisar çalışmalarının lafızdan tasarruf için konuyu anlaşılabilir hale getirmek veya bazı önemli konuları tamamen terk etmek gibi bazı handikapları olsa da usûl-i fıkıhın temel konularını anlaşılır bir dille ifade eden başarılı örnekler bulunmaktadır. Makalede klasik Hanefî usûl-i fıkıh eğitiminde önemli bir konuma sahip Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-envâr* isimli eseri üzerine öğrencilerin kolayca anlayıp ezberleyebileceği başlangıç seviyesinde bir metin yazma gayesiyle yapılmış, nüshalarına ulaşabildiğimiz, sekiz ihtisar çalışması arasından en iyi tertibe sahip olan Hasan Kâfî Akhisârî'nin (ö. 1024/1615) *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* isimli eseri konu edilmekte olup eser tertip, konu, başlık, kavram, tanım, taksim ve örneklendirme gibi ihtisar teknikleri açısından diğer muhtasarlara mukayese edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Usûl-i fıkıh, Akhisârî, eğitim, müfredat, metin, muhtasar, *Menâr*, *Semtü'l-vüsûl*.

* Kıymetli mülâhaza ve katkıları için makalenin anonim hakemlerine, ayrıca Dr. Muhammed Usame Onuş'a teşekkür ediyorum.

Abstract

The search for a text that can be taught at the introductory level in the fields of Islamic sciences such as fiqh and usūl al-fiqh, which are both difficult and highly specialized, goes back as far as the educational institutions where these sciences were taught in a certain period of time in accordance with a curriculum. Today, as in the past, many works of usul are being written, which are referred to as abridged or "wajiz" as they are more commonly called nowadays. The problem of classical usūl al-fiqh education is still not fully overcome, as the vast majority of the works of usūl al-fiqh written today are either too long to be completed in a single semester or are written in a memzūc method by making preferences from other madhhabs instead of being based on a particular madhhab. This situation has led educators to the studies of ikhtisār studies on the classics of the field in the past in order to overcome the same problem. Although there are some handicaps such as making the subject incomprehensible in order to save on wording or abandoning some important topics altogether, there are some successful commentaries that express the basic topics of usūl al-fiqh in an understandable language. The article focuses on Hasan Kāfī Akhisārī's (d. 1024/1615) work *Semt al-wusūl ilā 'ilm al-usūl* among eight abridged works, for which we have access to the manuscripts. These abridged works were created with the aim of writing a beginner-level text that students can easily understand and memorize, particularly based on Abū al-Barakāt al-Nasafī's (d. 710/1310) significant position in classical Hanafi usūl al-fiqh education as presented in his work titled *Menāru al-anwār*. The article compares Akhisārī's work with the other abridged works in terms of summarization techniques such as organization, subject, headings, concepts, definitions, categorization, and exemplification.

Keywords: Usūl al-fiqh, Akhisārī, education, curriculum, text, abridged, *Menār*, *Semt al-wusūl*.

Giriş

Klasik İslam ilimleri ilk dönemde genellikle mescitlerde kurulan halkalarda okutulurken daha sonra medreselerin kurulmasıyla birlikte¹ bu ilimler orada ders veren hocaların ya da medreseyi kuranların belirlediği bir müfredatla sistematik olarak öğretilmeye başlanmış ve zaman içerisinde medresede verilecek derslere ait birçok müfredat ortaya çıkmıştır.² Medrese eğitiminde verilen derslerin bir kısmı başlangıç seviyesinde okutulabilecek metinlerden oluşmaktadır. Belli bir süre içerisinde bitebilecek, bir ilmin hemen tüm konularını kapsayacak, bununla birlikte anlaşılması çok zor olmayan, aynı zamanda temel kaynaklara dayanan güvenilir bir metin, diğer bir tabirle “sehl-i mümteni” tarzında bir metin oluşturmak eğitimin en zor aşamalarından biri olarak görülebilir. Konu usûl-i fıkıh gibi zor ve çok fazla detay içeren bir ilim dalı olunca işin önemi ve zorluğu bir kat daha artmaktadır. Medreselerde ders veren alimler bu amaçla farklı seviyelerde birçok muhtasar metin çalışması yapmışlardır. Bu çalışmaların kiminde usûl-i fikhun temel meseleleri o alanda yazılmış klasik kitaplardan özetle derlenirken, kiminde ise klasik eserlerden birinin doğrudan ihtisarına gidilerek daha kolay ve güvenilir bir yol takip edilmiştir.

Hanefî fakihlerinden Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-envâr* isimli eseri medreselerde usûl-i fıkıha dair okutulan metinlerinden biridir. Eser içerdiği bazı zor konular sebebiyle zaman içerisinde birçok defa ihtisar edilerek başlangıç seviyesi için daha kolay bir metin haline de getirilmiştir. *Menâr* üzerine yapılan bu ihtisar çalışmalarından Akhisârî'nin *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* isimli eserini, basılı veya yazma nüshasına erişebildiğimiz diğer *Menâr* muhtasarıyla mukayese ettiğimiz bu makalenin temel hedefi başta *Semtü'l-vüsûl* olmak üzere bu muhtasarları ihtisar tekniği açısından karşılaştırmak

¹ İlk medresenin ne zaman ve nerede kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte (bk. Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2003), 28/324) Selçuklular tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri medrese tarihinin ilkleri ve en meşhurları arasında yer alır. Bk. Abdülkerim Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 33/188-191.

² Osmanlı medreseleri müfredatına dair yapılmış bir literatür çalışması için bk. Şükran Fazlıoğlu, “Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 593-609.

içlerinden başlangıç seviyesinde okutulacak bir metin olma özelliğine en yakın olanı tespit edebilmektir.³

Makalenin birinci bölümünde *Menâr* ve müfredattaki yeri hakkında kısaca bilgi verilmiş, ikinci bölümde mukayese edilen *Menâr* muhtasarlari ve şerhleri zikredilmiş, üçüncü bölümde bu muhtasarlari arasında tertip açısından diğerlerinden daha iyi olan ve bu sebeple makalenin ana konusunu oluşturan Akhisârî'nin *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* isimli eserinin incelemesi ve *Menâr* ile mukayesesi yapılmış, dördüncü ve son bölümde ise *Semtü'l-vüsûl* ile diğer muhtasarlari tertip, konu, kavram, tanım, taksim ve örnekler açısından bir tablo üzerinde mukayese edilerek bu metinlerin ihtisarında takip edilen metodun güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. *Menârü'l-Envâr* ve Klasik Usûl-i Fıkıh Eğitimindeki Yeri

Hanefî mezhebinde usûl-i fıkıh konusunda yazılmış en başarılı muhtasar metinlerden biri Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Menârü'l-envâr* isimli eseridir. Nesefî bu eserinde talebelerin istediği üzerine Buhara ve diğer İslam beldelelerinde çokça okunan Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090[?]) yazdığı usûl-i fıkıh eserlerini içinde yer alan usul konularını içerecek şekilde ihtisar etmiş ve tertip konusunda Pezdevî'nin eserini esas almıştır.⁴ *Menâr* klasik Hanefî usûl-ı fıkıh eserlerinde olduğu gibi kitap, sünnet, icmâ ve kıyas bahislerinden oluşur. Son tarafta da ahkâm, ehliyet ve avarızıyla ilgili bir bölüm bulunmaktadır.

Menâr bu iki önemli usûl-i fıkıh eserinde yer alan tüm konuları atlamadan başarılı bir şekilde özetlemesi sebebiyle usûl-i fıkıh eğitiminde okutulan temel metinler arasında yer almış, daha müellif hayatta iken okunmaya başlamış ve

³ Makalede yer verilenler dışındaki *Menâr* muhtasarlari ayrı bir çalışmayı gerektirdiği için basılı veya yazma nüshasına ulaşamadığımız diğer ihtisar çalışmalarına burada yer verilmemiştir. Makalede incelenen sekiz *Menâr* muhtasarına ait yazma nüshaların tespitinde Yazma Eserler Kurumu'nun yeni açılan sitesinde (portal.yek.gov.tr), yer alan yaklaşık altı yüz bin, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümünün yenilenen kataloğunda (katalog.istanbul.edu.tr) yer alan on dört bini aşkın ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi kataloğunda (yazmaeserler.diyaret.gov.tr) yer alan yaklaşık yedi bin beş yüz künye taranmıştır.

⁴ Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr fi Şerhi'l-Menâr* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 1/4.

gelen talepler üzerine müellif Neseî eserini şerh etmiştir.⁵ Eser üzerine telif edildiği asırdan başlayarak günümüze kadar birçok şerh ve hâşiye türü açıklayıcı çalışmalar yapıldığı gibi⁶ içerdiği bazı zor konular sebebiyle zaman içerisinde ihtisar edilerek başlangıç seviyesinde okutulacak kolay bir metin haline de getirilmiştir.⁷

Eğitim tarihçilerinin belirttiği üzere bir eserin müfredata girdiğini tespit etmenin muhtemel birçok farklı yolu vardır. Bunlar arasında eserin kütüphanelerde çok fazla yazma nüshasının bulunması, üzerine şerh, hâşiye, ihtisar ve nazım çalışmaları yapılması, tarih ve tabakat kitaplarında eserin okunup okutulduğuna dair bilgilerin yer alması, icazetnameler ve yazma eserlerdeki kayıtlar gösterilmektedir.⁸ *Menâr* sayılan bu özelliklerin hepsine sahip bir eserdir. Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesinde çok fazla yazma nüshası bulunan⁹ *Menâr*, üzerine en çok şerh, hâşiye, ihtisar ve nazım çalışması yapılan usûl-i fıkıh eserleri arasında yer alır. Hatta *Menâr*'ın ders kitabı ihtiyacını karşılamak üzere yazılan bu tarz muhtasar metinler arasında uzun süreli bir şerh geleneği oluşturan tek eser ve Memlûk dönemi Hanefîlerinin üzerine en çok çalışma yaptıkları usûl-i fıkıh eseri olduğu tespit edilmiştir.¹⁰

Medrese müfredatlarıyla ilgili yapılmış çalışmalarda *Menâr*'ın muhtasar bir metin olması sebebiyle daha çok başlangıç seviyesinde okutulan eserler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Başlangıç seviyesinden sonraki medreseleri ifade eden Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh (30 Akçeli), Telvîh (40 Akçeli) Hâriç (50 Akçeli), Dâhil (50 Akçeli), Mûsile-i Sahn ve Sahn-ı Semân (50 Akçeli),

⁵ Neseî, *Keşfü'l-Esrâr*, 1/4.

⁶ *Menâr* üzerine yapılan şerh ve hâşiye çalışmalarından öne çıkanları yüzyıllara göre gösteren bir harita için bk. İslam Düşünce Atlası, "Kitaplar Haritası" (Erişim 26 Eylül 2023).

⁷ Eser üzerine yapılan şerh, hâşiye, ihtisar, nazım ve tercüme türünden çalışmalar için bk. Ferhat Koca, "Menârü'l-envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2004), 29/118-19.

⁸ Müfredatın muhtemel kaynaklarına dair bk. Fazlıoğlu, "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar", 595-597.

⁹ Yazma Eserler Kütüphanesi portalında kabaca yapılan bir taramada *Menâr*'ın üç yüzden fazla nüshasına ait künye bilgilerine ulaşılmıştır.

¹⁰ Bk. Tuncay Başoğlu, "Memlûkler Dönemi Hanefî Usul Literatürü", *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 60-61. Başoğlu makalesinde Memlûk döneminde *Menâr* üzerine yapılmış on dokuz çalışma tespit etmiştir (69-71).

Süleymâniye Medreseleri (60 Akçeli) ve Süleymâniye Dâru'l-hadîs Medreseleri (50/100 Akçeli) programlarında usûl-i fıkıhta okutulan eserler arasında *Menâr* yer almamaktadır.¹¹ Bununla birlikte diğer medreselerde okutulan dersler sayılırken usûl-i fıkıhta *Menâr*'a da yer verilmiş,¹² eserin adı medreselerde okutulan kitapların isimlerinin zikredildiği manzûmelere kadar girmiştir. Örneğin Nebî Efendizâde (ö. 1200/1785-86) *Kasîde fi'l-kütübi'l-meşhûre fi'l-ulûm* adlı manzûm eserinde usûl-i fıkıhta okunacak kitapları şöyle nazmetmiştir:

Fıkıh usûlün cümleden câmi'dür metn-i *Menâr*

Eyle gel *İbn-i Melek* üzre *Ruhâvî* ihtiyâr

Ba'dehû *Telvîh* u *Tavzîh* akvâ-yı hûb-hisâl

Hem ana *Hasan Çelebi* ile tut *İbn-i Kemâl*

Hem dahî lâzımdurur terk itme *Şerh-i Muhtasar*

*Seyyid'*i üstine tut kim şübhenün kökin keser.¹³

Nüşhaları ve üzerine yazılan şerhlere bakıldığında Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya, Orta Doğu'dan Balkanlara kadar tüm İslam coğrafyasına yayıldığı anlaşılan *Menâr* Hint Alt Kıtası erken dönem Babürlüler Medreseleri müfredatına dahi girmeyi başarmıştır.¹⁴ Eserin Molla Cîven (ö. 1130/1718) tarafından yazılan *Nûrû'l-Envâr* isimli şerhi de yine Babürlüler Medreseleri için Molla Nizâmeddin Sihâlevî (ö. 1161/1748) tarafından "Ders-i Nizâmî"

¹¹ Bu medreselerin programı içeren bir tablo için bk. Servet Bayındır, "Süleymaniye Medreselerinde Fıkıh Eğitimi", *Süleymaniye Ulusal Sempozyum*, ed. Mustafa Hakkı Ertan vd. (İstanbul: Kocav Yayınları, 2010), 367. Osmanlı medreselerinde okutulan usûl-i fıkıh eserlerinin yüzyıllara göre dağılımını gösteren diğer bir tablo için bk. İmam Rabbani Çelik, "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler", *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*, ed. Recep Şentürk vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi yayınları, 2021), 1/251.

¹² Bk. Süheyl Ünver, *İstanbul Risaleleri*, haz. İsmail Kara, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 1/307-308.

¹³ Bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık 1997), 1/95-96. *Menâr*'ın adının geçtiği diğer manzûmeler örnek olarak bk. Ünver, *İstanbul Risaleleri*, 1/298. Yusuf Babür, "Kitaba Medhiye: Sünbülzâde Vehbî ve Esâmî-i Kütüb Kasidesi", *Journal of Turkish Language and Literature* 4/1 (2018), 69.

¹⁴ Ahmet Aydın, "Bâbürlüler Döneminde Fıkıh Eğitimi ve Medreselerde Okutulan Fıkıh Kitapları", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)* 5/17 (2018), 307.

adıyla hazırlanan müfredatta yerini almıştır.¹⁵ Eserin İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) tarafından kaleme alınan bir başka meşhur şerhi ise Osmanlı döneminde Balkanlar da dahil olmak üzere çeşitli medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁶

Menâr ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında kaynaklardan yer alan bu bilgiler eserin telif edildiği dönemden itibaren Hanefî usûl-i fıkıh eserleri arasında başlangıç seviyesinde okutulan metinlerin en meşhurlarından biri olduğunu göstermektedir. Eser, bu tarz muhtasar metinler arasında uzun süreli bir şerh geleneği oluşturabilmeyi başarmış tek eser olarak da nitelendirilmiştir.

2. *Menârü'l-Envâr* Üzerine Yapılan İhtisar Çalışmaları

Menâr üzerine yapılan ihtisar çalışmalarından basılı veya yazma nüshasına ulaşabildiğimiz muhtasarlar ve tespit edilebilen şerhleri hakkında telif tarihlerine göre aşağıda genel bir tasvir yapılmıştır. Bu muhtasarlar içinden makalenin ana konusunu oluşturan *Semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, müellif Akhisârî'nin *Menâr*'ın tertibini değiştirmesi, yine başlıklar, kavramlar, tanımlar ve örnekler eklemesi gibi metni başlangıç seviyesine uygun bir hale getirmeye yönelik yaptığı tasarruflar göz önünde bulundurularak bir sonraki bölümde diğer muhtasarlara nispetle daha detaylı olarak ele alınmıştır.

2.1. İbnü'r-Rabve Nâsirüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 764/1363), *Kudsü'l-Esrâr fi'htisâri'l-Menâr*

İbnü'r-Rabve¹⁷ *Menâr*'ı önce Kudüs-i Şerif'te ihtisar ederek adını *Kudsü'l-esrâr fi'htisâri'l-Menâr* koymuştur.¹⁸ Sonra da Mekke-i Şerif'te talebelerin istediği üzerine bu muhtasarı genişçe şerh edip ona da *Mekketü'l-muhtâr fi şerhi*

¹⁵ Bk. Abdülhamit Birışık, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2003), 28/334.

¹⁶ Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 27; Süleyman Baki, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler", *Balkanlar ve İslam*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 2/280.

¹⁷ Hayatı ve eserleri için bk. Cengiz Kallek, "İbnü'r-rabve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 21/179.

¹⁸ *Kudsü'l-Esrâr*'ın nüshaları için bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 664, 1b-14b; Lâleli, 3658, 86a-105b.

*Kudsi'l-esrâr*¹⁹ adını vermiştir.²⁰ İncelediğimiz muhtasarlar içinde *Menâr*'daki hemen hiçbir konunun dışarıda bırakılmadığı hacim olarak en geniş olanı İbnü'r-Rabve'nin bu muhtasarıdır.²¹

2.2. İbn Habîb Tâhir b. el-Hasen el-Halebî (ö. 808/1406), *Muhtasaru'l-Menâr*

İncelediğimiz muhtasarlar içinde aşağıda gelecek olan İbn Curbâş'inkinden sonra en kısası ve meşhuru İbn Habîb'nin bu muhtasarıdır.²² Eserin Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır. Eser *Zübdetü'l-esrâr* isimli şerhinin başında müstakil olarak basılmış ve üzerine bir değerlendirme de yazılmıştır.²³ Eser usûl-i fikhın bazı önemli kavramları ve tanımlarını içeren fihrist düzeyinde çok kısa bir ihtisar çalışması olması sebebiyle üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bunlardan tespit edilebilenler müelliflerinin vefat tarihlerine göre şöyledir:

2.2.1. Şerefüddin b. Kemal el-Kırîmî (ö. 840/1436)²⁴ *Gayetü't-tahrîr şerhu Muhtasari'l-Menâr*. Tek nüshasını bulabildiğimiz bu şerh, nüshanın zahriye sayfasında *Gayetü't-tahrîr* ismiyle Kırîmî'ye nispet edilmiştir.²⁵ Katib Çelebi Kırîmî'nin h. 810'da tamamladığı bir *Menâr* şerhinden bahsetmekle birlikte bu şerhinden söz etmez.²⁶

¹⁹ Şerhin tespit edilebilen iki nüshası için bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 764; Şehit Ali Paşa, 664/2, 1b-197b.

²⁰ Bk. İbnü'r-rabve, *Mekketü'l-muhtâr fî şerhi Kudsi'l-esrâr*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 764), 1b. Ayrıca bk. Ferhat Koca, "Menârü'l-envâr", 29/118.

²¹ Eserin incelediğimiz iki yazma nüshasından biri 30 varak 17 satır, diğeri ise 20 varak 21 satır olup eser ortalama 25 varaktır.

²² Eserin matbu nüshası dokuz sayfadır. Şemseddin Sivâsi, *Zübdetü'l-esrâr fî şerhi Muhtasari'l-Menâr* thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1988), 31-39.

²³ Bk. İlyas Kaplan, "Menâr Muhtasarları Bağlamında Fıkıh Usulünde Önemli Bir Eser: İbn Habîb ve Muhtasaru'l-Menâr", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 14 (2022), 343-357.

²⁴ Vefat tarihi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz-İsmail Özen, (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/32 (dipnot).

²⁵ Eserin ve müellifin adının zahriye sayfasında yer aldığı nüshası için bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 558.

²⁶ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'l-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, (Beirut: Dâru İhyâ't-türâsî'l-Arabî), ts., 2/1824.

2.2.2. Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), *Şerhu Muhtasari'l-Menâr (Hulâsatü'l-efkâr)*. Muhtasarın en meşhur şerhlerinden biridir. Kütüphanelerde birçok nüshası bulunan eser basılmıştır.²⁷ İbn Kutluboğa'nın bu şerhi üstüne İstanbul Hamza Paşa Camii²⁸ İmamı Abdullah b. Abdurrahman b. Musa (ö. 1136'dan sonra) tarafından sonundaki teliften ferağ kaydına göre Muharrem 1136'da yazılmış bir haşiye bulunmaktadır.²⁹ Eserin diğer bir haşiyesi Ebû Abdillâh Muhammed Bayram et-Tûnisî (ö. 1247/1831) tarafından yazılmıştır.³⁰

2.2.3. Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597),³¹ *Zübdetü'l-esrâr fî şerhi Muhtasari'l-Menâr*. Eserin sonundaki teliften ferağ kaydına göre Şaban 974'te (Şubat 1567) Sivas'ta yazmıştır. Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinde en çok nüshası olan şerhtir. Eser İbn Habîb'in metniyle birlikte basılmıştır.

2.2.4. Muhammed b. Abdillâh et-Timurtâşî (ö. 1006/1598), *Feyzu'l-Gaffâr li-şerhi mâ üntühibe mine'l-Menâr*. Timurtâşî'nin telif tarihi bilinmeyen bu eserinin h. 989'da istinsah edilmiş bir nüshası bulunmaktadır.³² Eser üzerine yapılmış yüksek lisans tezleri vardır.³³

2.2.5. Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605), *Tavzîhu'l-mebânî ve tenkîhu'l-meânî*. Alî el-Kârî'nin bu şerhi muhtasar üzerine yapılmış en geniş şerhlerden biri olup basılmıştır.³⁴

²⁷ Kâsım b. Kutluboğa, *Şerhu Muhtasari'l-Menâr (Hulâsatü'l-efkâr)* thk. Züheyr b. Nâsirüddin, Dimaşk: 1413/1993.

²⁸ Hamza Paşa Camii hakkına bir çalışma için bk. A. Bilgin Turnalı, "İstanbul'da Tarihi Topografya Araştırmaları: Hamza Paşa Mescidi (=Tahta Minare) Piyer Loti Caddesi, Binbirdirek Mahallesi, Eminönü İlçesi", *Arkeoloji ve Sanat* 141 (2012), 133-147.

²⁹ Bk. Abdullah b. Abdurrahman, *el-Unvânü'l-latîf ve'd-dâvânü's-şerîf fî usûli'l-fıkıh*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 95.

³⁰ Bk. Ahmet Özel, "Muhammed Bayram II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2019), Ek-2/298.

³¹ Hayatı ve eserleri için bk. Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 38/523-26.

³² Bk. Bursa: İnebey Kütüphanesi, Haraççıoğlu, 709, 1a-49a. Zahriye sayfasında eserin adının yer aldığı ikinci bir nüsha için bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 819, 111a-156b.

³³ Örnek olarak bk. Muhammed Nureddin Abdullah, *Feyzu'l-Gaffâr li-şerhi mâ üntühibe mine'l-Menâr*, Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü'l-Ezher, Kahire: 2009.

³⁴ Bk. Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Tavzîhu'l-mebânî ve tenkîhu'l-meânî*, thk. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru Sadır, 2006.

2.2.6. Hüsameddin Hüseyin b. İbrahim b. Hamza b. Halil el-Halvetî, el-Bayrâmî, el-Menteşî el-Ulavî³⁵ (ö. 1026/1617).³⁶ el-Ulavî İbn Habîb'in muhtasarını önce *Meşârikü'l-envâr fi şerhi Muhtasari'l-Menâr* adıyla şerh etmiş, daha sonra bu şerhini *Dav'ü'l-envâr fi şerhi Muhtasari'l-Menâr* adıyla ihtisar etmiştir. Bu eser basılmıştır.³⁷

2.2.7. Evliya Efendizâde Ahmed Ziyaüddin (ö.1333/1915), *Hülâsatü'l-efkâr*. Kastamonulu Ahmed Ziyaeddin Osmanlı'nın son döneminde kurulan mekteplerde muallimlik yapmış, buralarda okutulmak üzere ders kitapları da hazırlamıştır. Müellif İbn Kutluboğa'ya ait olduğunu sandığı³⁸ İbn Habîb'in metnini birkaç defa okuduktan sonra hocası Beyazıt Dersiamlarından Eğinli Mehmed Hulusi Efendi'den izin alarak üzerine orta hacimli bir şerh yazmıştır. Eserin telifini 25 yaşında 27 Şevval 1312'de (21 Nisan 1895) Medine Şifa Medresesi'nde tamamlamıştır.³⁹ Şerhin sonuna *Menâr*'ı önce ihtisar, sonra da şerh eden aşağıda gelecek olan Hızır b. Muhammed Amâsî'nin *Şerhu Gusûni'l-usûl* isimli eserinden usul kitaplarında mutlaka yer alması gerektiğine binaen hurûf-i meânî kısmını eklemiştir.⁴⁰ Ahmed Ziyaeddin Efendinin bu şerhi üzerine bir değerlendirme makalesi vardır.⁴¹

2.3. İbnü'ş-Şihne Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed (ö. 890/1485), *Tenvîrü'l-Menâr*

İbnü'ş-Şihne, Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* isimli fıkıh eserinin gusûl bölümüne kadar yazdığı *Nihâyetü'n-nihâye fi tahrîri takrîri'l-Hidâye* isimli şerhinin başına eklediği beş fasıllık mukaddimenin usûl-i dîn ve usûl-ı fıkıhla ilgili birinci faslında *Menâr*'ı ihtisar etmiş ve eserde ortaya

³⁵ Müellifin tam adının bu şekilde geçtiği bir nüsha için bk. Hüseyin Hüseyin el-Ulavî, *Dav'ü'l-Envâr*, (Bursa: İnebey Kütüphanesi, Genel, 4778), 19a-88a.

³⁶ Hayatı için bk. Kemal Deniz Kara, *Ali Rıza Hakses'in Muğla-Menteşe Büyükleri Adlı Eserinin Tenkitli Neşri*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2022, no. 48.

³⁷ Hüsameddin Hüseyin el-Ulavî, *Dav'ü'l-Envâr fi şerhi Muhtasari'l-Menâr*, thk. Abdullah Rebî' Abdullah Muhammed, Kahire: 2005.

³⁸ Bk. Ahmed Ziyaeddin, *Hülâsatü'l-Efkâr* (Dersaadet: 1314), 2.

³⁹ Ahmed Ziyaeddin, *Hülâsatü'l-Efkâr*, 87.

⁴⁰ Ahmed Ziyaeddin, *Hülâsatü'l-Efkâr*, 88-100.

⁴¹ Bk. Recep Özdirek, Evliya Efendizâde Ahmed Ziyaeddin Efendi ve *Hülâsatü'l-Efkâr* İsimli Usûl-i Fıkıh Eseri", III. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Veli Sempozyumu: Kastamonu'da İlmi Hayat ve Kastamonu Âlimleri (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2016), 654-674.

koyduğu tahkikata binaen şerhten ayrı olarak da istinsah edilebileceğini söyleyip bu muhtasara *Tenvîrû'l-Menâr* adını vermiştir.⁴²

İbnü'ş-Şihne ihtisar için *Menâr*'ı seçmesinin sebebi olarak eserin Serahsî ve Pezdevî tarafından yazılan alanın en iyi iki kitabına dayanmasını gösterir. İhtisar çalışmasında *Menâr*'ın tertibine sadık kaldığını dile getiren İbnü'ş-Şihne Neseфі'nin ihtisar kastiyla *Menâr*'da eksik bıraktığı konuları, tanımları, muhakkik ulemanın tercihlerini de bu metne ekleyeceğini ve tüm bunları yaparken muhtasarın *Menâr*'ın hacminin üçte ikisini geçmeyeceğini ifade eder.⁴³

İbnü'ş-Şihne başta söylediklerine sadık kalarak muhtasarın başına usûl-i fıkıhın tanımı, konusu, gayesi ve dayandığı diğer ilimlere dair bir mukaddime, ehliyet faslının öncesine istidlal ve çeşitleriyle alakalı bir bap ve sonuna da taklid, müftî ve müsteftî hakkında bir hatime eklemiştir.⁴⁴ İhtisarda zaman zaman "bu konuda tahkik şudur" diyerek başta ifade ettiği gibi gerekli yerlerde açıklamalarda bulunmuş,⁴⁵ Debûsî, Pezdevî, Serahsî ve Teftâzânî gibi bazı muhakkiklerin tercihlerini dile getirmiş,⁴⁶ tartışmaya açık yerlere "ve fihi nazar" diyerek dikkat çekmiş,⁴⁷ tanımları anlamı ihlal etmeyecek şekilde kısaltmış, mutlak, mukayyed, istihsan ve ictihad gibi *Menâr*'da olmayan bazı kavram tanımları eklemiştir.⁴⁸ Eser aşağıda gelecek olan Akhisârî'nin muhtasarıyla birlikte *Menâr*'ın eksik kalan konu ve kavramlarını tamamlamaya ve geliştirmeye çalışması yönüyle öne çıkmaktadır.

2.4. Muhibbüddîn Muhammed b. Curubâş (ö. 909/1513'ten sonra), *Risâle alâ Menheci'l-Menâr*

Hanefî fakihlerinden Kâsım b. Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) talebesi ve İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) hocasının hocası olan İbn Curubâş⁴⁹ *Menâr* üzerine

⁴² İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye fi tahrîri takrîri'l-Hidâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 108), 7b.

⁴³ İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye* (Âşir Efendi, 108), 7b.

⁴⁴ İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye* (Âşir Efendi, 108), 12b, 18a, 20b.

⁴⁵ Örnek olarak bk. İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye* (Âşir Efendi, 108), 13a.

⁴⁶ İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye* (Âşir Efendi, 108), 14b, 15b.

⁴⁷ İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye* (Âşir Efendi, 108), 15b.

⁴⁸ İbnü'ş-Şihne, *Nihâyetü'n-nihâye* (Âşir Efendi, 108), 7a, 16a, 16b.

⁴⁹ İsmninin zabtı ve İbn Nüceym'in hocasının hocası olduğuna dair bk. İbn Âbidin, *Reddül-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1992), 2/140.

Mirkâtü'l-efkâr isimli bir şerh ile *Zehrü'l-vüsûl fî ilmi'l-usûl* isimli bir manzûme yazmış ve manzûmenin başında ifade ettiği üzere yazdığı şerhe bir giriş kabinden *Menâr'*ı ihtisar etmiştir.⁵⁰ Eser yukarıda geçen İbn Habib'in muhtasarından da kısa olup⁵¹ sadece usûl-i fikhın en temel kavram ve tanımlarına yer vermekte, icma, ehliyet ve avarız gibi kimi önemli konuları bir cümle ile geçmektedir. Eser bu yönüyle usûl-i fikhın konularına dair hazırlanmış bir fihrist mahiyetindedir.

2.5. Meçhul Müellif, *Zübdetü'l-Menâr*

Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) bahsettiği bu muhtasarın⁵² müellifine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Eser üzerine Nizâmeddin el-Bircendî (ö. 934/1527[?]) *Şerhu Muhtasari'z-Zübde fî usûli'l-fikh* diye isimlendirilen bir şerhi yazmıştır.⁵³ Bircendî'nin şerhi üzerine bir doktora tezi yapılmakta olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Tez yazarı, Bircendî'nin eseri Nesefî'ye nispet ettiği şerhteki ifadelerinden ve şerhin bazı nüshalardaki derkenar notlarından hareketle⁵⁵ bu muhtasarı *Menâr* müellifi Nesefî'ye nispet ederek yayımlamıştır.⁵⁶ Eser *Menâr* muhtasarlari arasında yukarıda geçen İbnü'r-rabve ve İbnü's-Şihne'nin muhtasarlardan sonra en geniş olup *Menâr'*daki hemen tüm konuları içermektedir.⁵⁷

⁵⁰ Bk. İbn Curubâş, "Risâle alâ menheci'l-Menâr", thk. Cafer b. Abdurrahman. *Mecelletü Câmîati'l-Ezher*, Gazze 23/1 (2021), 224.

⁵¹ Eserin bir önceki dipnotta geçen dergide yayımlanmış versiyonu üçte biri dipnot olmak üzere 10 sayfadır.

⁵² Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1826.

⁵³ Nüshaları için bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 491; Yûsuf Ağa, 186; Nuruosmaniye, 1335; Ankara: Milli Kütüphane, 1820.

⁵⁴ Zübey'ân b. Muhammed, *Şerhu Muhtasari'z-Zübde fî usûli'l-fikh li-Abdillah b. Muhammed el-Bircendî dirâseten ve tahkîken*, Qassim University, Buraydah. <https://drepo.sdl.edu.sa/items/e3f254f7-b9ab-4f42-9ec7-5f9b58a983f7> (Erişim 26 Eylül 2023).

⁵⁵ Muhtasarın Nesefî'ye ait olduğunu açıklayan Bircendî'nin bu ifadeleri ve bazı nüshalardaki kayıtlar için bk. *Zübdetü'l-Menâr*, thk. Zübey'ân b. Muhammed, (Mekke: el-Mektebetü'l-Esediyye, 2021), 24-28.

⁵⁶ Muhakkik eseri altı nüshadan tahkik etmiştir. Kullandığı altı nüshadan beş tanesi Bircendî şerhine aittir. Metnin müstakil tek nüshasında eserin Nesefî'ye ait olduğunu gösteren bir kayıt yoktur. Bk. *Zübdetü'l-Menâr*, 40-44; İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin, 3263, 1b-17a.

⁵⁷ Eserin incelediğimiz tek nüshası 17 varak 13 satırdır.

2.6. Ali b. Muhammed (ö. 976/1568'den sonra), *Esâsü'l-Usûl*⁵⁸

Ali b. Muhammed'in bu eseri incelediğimiz diğer muhtasarlara nispetle orta hacimde ve *Menâr*'ın hemen tüm konularını içeren bir ihtisar çalışmasıdır.⁵⁹ Müellif daha sonra bu muhtasarını *Şerhu Esâsi'l-usûl* adıyla şerh etmiştir.⁶⁰

2.7. Hızır b. Muhammed el-Amâsî (ö. 1086/1675), *Gusûnü'l-Usûl*

el-Amâsî, oğulları İbrahim Feyzi ve Yakub Vehbi ile talebelerinin isteği üzerine belagat, ferâiz ve usûl-i fıkıhta ezberlenmesi kolay metinler hazırlamak için ihtisar çalışmaları yapmıştır. *Gusûnü'l-usûl* adını verdiği *Menâr* muhtasarının telifine h. 1062 Ramazan başında başlayan el-Amâsî, aynı ayın yirmisinde (25 Ağustos 1652) çalışmasını tamamlamıştır. Şaban ayı başında da yine oğlu Yakub Vehbi ve diğer bazı talebelerin istediği üzerine muhtasarı şerh etmeye başlamış ve Zilhicce sonunda (1 Aralık 1652) bitirmiştir.⁶¹ Bu muhtasar da bir önceki gibi *Menâr*'ın hemen tüm konularını içeren orta hacimli bir ihtisar çalışmasıdır.⁶² Muhtasar ve şerhinin Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Muhtasar üzerine bir inceleme ve tercüme çalışması yapılmıştır.⁶³

⁵⁸ Eserin nüshaları için bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun, 106, 87b-93b; Lala İsmâil, 706, 90b-95a; Şehit Ali Paşa, 2795, 22b-28a (986 istinsah tarihli); Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 4455, 60a-66a.

⁵⁹ Eserin incelediğimiz nüshaları ortalama 6 varak, 21 satırdır.

⁶⁰ Bir nüshasında yer alan teliften ferağ kaydına göre müellifin eserini 976'da (1568) şerh etmiştir. bk. Ali b. Muhammed, *Şerhu Esâsi'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli), 733, 90b.

⁶¹ Müellif telif tarihini açıktan vermeyip bilmeceli bir şekilde tarih düşmüştür. Tarih düşerken söylediği "son nun"dan "nun" ile biten Şaban ve Ramazan'dan sonuncusu, şerhin telif tarihindeki "son şin"den "şin" ile başlayan Şaban ve Şevval'den sonuncusu ve "son zel"den de "zel" ile başlayan Zilkade ve Zilhicce'den sonuncusunu kastetmektedir. İlgili aylardan Ramazan'ın nüsha başında müstensihler tarafından açıkça zikredildiği bir nüsha için bk. Hızır b. Muhammed Amâsî, *Gusûnü'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3573), 8a. Diğer aylar da buraya kıyasla tarafımızdan tespit edilmiştir.

⁶² Eserin incelediğimiz nüshası (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4432, 56b-66b) 10,5 varak, 15 satırdır.

⁶³ Bk. Hüseyin Baysa, "Hızır b. Mehmed el-Amâsî'nin Gusûnü'l-Usûl Adlı Muhtasarının İncelenmesi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir vd. Ankara: Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu, 2017, 1/433-439; a.m.lf. "Menârü'l-Envâr Muhtasarlarından Gusûnü'l-Usûl Çevirisi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2007), 539-563.

3. Hasan Kâfî Akhisârî (ö. 1024/1615) ve *Semtü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl* isimli *Menâr* Muhtasarı

3.1. Akhisârî'nin Kısa Biyografisi

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Bosna Akhisar (Prusac) kasabasında Ramazan 951'de (Kasım/Aralık 1544) dünyaya gelen Akhisârî on iki yaşında ilim tahsiline başlamış, temel eğitimini aldıktan sonra yirmili yaşlarında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da bulunduğu müddet boyunca birçok âlimden istifade eden Akhisârî daha sonra Çatalca'daki Ali Paşa Medresesi'nde ders vermekte olan, Kara Yılan lakabıyla meşhur, Hacı Efendî'nin (ö. 983/575-76) talebesi olmuş ve vefatına kadar kendisinden ders almıştır. 983'te hocasının vefatı üzerine memleketine dönerek burada bir ders halkası kurmuş ve eserlerini telif etmeye başlamıştır. Sultan III. Mehmed'in de yer aldığı Eğri Kalesi fethine ve Haçova Savaşına katılarak devlet ricalini de yakından tanıma fırsatı bulan Akhisârî kadılık ve müderrislik ile geçirdiği hayatını 1024'te (1615) tamamlayarak Akhisar'da vefat etmiştir.⁶⁴

Ömrünün hemen tamamını Osmanlı'nın uç sancaklarından biri olan Bosna ve çevresinde kadılık ve müderrislik yaparak geçiren Akhisârî'nin bu süreçte telif ettiği eserleri arasında özellikle başlangıç seviyesinde okutulabilecek ders kitapları niteliğindeki metin ve şerhleri ile devlet yönetimiyle ilgili yazdığı *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* çalışması ilim ehli ve devlet ricali arasında şöhret bulmuştur.⁶⁵

Akhisârî mantık, belagat, usûl-i fıkıh ve akideye dair birer tane başlangıç seviyesinde ders kitabı niteliğinde metin ve bu metinlere birer tane de şerh yazmıştır. Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerindeki nüshalarına bakıldığında özellikle devlet yönetimiyle ilgili *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*'in, akideye dair *Ravzâtü'l-Cennât fî usûli'l-itikâdât* ile şerhi *Ezhârü'r-ravzât*'ın ve usûl-i fıkha dair *Semtü'l-Vüsûl* ile şerhi *Şerhu Semti'l-Vüsûl* isimli eserlerinin çokça istinsah edildiği görülen Akhisârî merkezden uzak olduğu halde telif ettiği eserleri rağbet gören Osmanlı ulemasından biridir.

⁶⁴ Hayatı için bk. Muhammed Aruçi, "Hasan Kâfî Akhisârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 16/326-329.

⁶⁵ Akhisârî'nin hayatı ve telif ettiği eserleri hakkında kaleme aldığı otobiyografisi için bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-ulemâ' ilâ hâtemi'l-enbiyâ'*, thk. Hassân Muhammed Saïd Şiblî (Kahire: Ma'hedü'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1441/2020), 72-79.

3.2. Semtü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl

Akhisârî *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* adını verdiği *Menâr* muhtasarını Srem⁶⁶ sancağında kadılık yapıp ders verdiği dönemde telif etmeye başlamış ve çıktığı hac yolculuğu esnasında 1000 yılı, Rebiülevvel sonunda (15 Ocak 1592) tamamlamıştır. Yolda uğradı Şam, Kudüs, Mekke ve Medine ulemasına, eserini sunmuş ve takdirlerini almıştır.⁶⁷ Akhisârî hacdan İstanbul'a döndükten sonra eserini buradaki ulemaya da takdim etmiş, onlar da kendisine eseri şerh etmesi yönünde telkinde bulunmuşlardır. 1001'de Akhisâr civarına kadı tayin edilen Akhisârî Erdel⁶⁸ ve Kral'da⁶⁹ çıkan karışıklık ve savaş sebebiyle görevi bırakıp memleketine dönmüş ve burada ders okutmakla iştigal ettiği dönemde 1004 Zilhicce sonunda (24 Ağustos 1596) eserin şerhini tamamlamıştır.⁷⁰ Metnin ve şerhin ayrı ayrı baskıları yapılmıştır.⁷¹

Akhisârî'nin telif ettiği metinlerin temel özelliği ilgili ilim sahasında başlangıç seviyesinde sayılabilecek, anlaşılması kolay eserler olmasıdır. Nitekim kendisi *Semtü'l-vüsûl*'ün mukaddimesinde kitabı telif sürecini anlatırken usûl-i fıkıh ilminin önemine vurgu yaparak bu ilmin tahsilinde hedeften saptırarak yanlış tercihlerden kaçındığını ve bu sebeple usul kitapları arasında en yaygın ve anlaşılması en kolay olarak gördüğü Nesefî'ye ait *Menâr*'ı tercih ettiğini, fakat eserde fazladan ve anlaşılması zor yerler olduğu kanaati hasıl olunca yaptığı istihare ve istişareler sonucunda talebelerin kolay anlayıp ezberleyeceği şekilde *Menâr*'ı ihtisar ettiğini ifade etmektedir.⁷²

⁶⁶ Günümüzde Sırbistan ile Hırvatistan arasında kalan bu tarihî bölge için bk. Nenad Moaçanın, "Srem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/423-424.

⁶⁷ Akhisârî, *Nizâmü'l-ulemâ*, 75.

⁶⁸ Günümüzde Romanya'nın kuzeybatısında Transilvanya olarak isimlendirilen idarî bölgenin Osmanlı dönemindeki adı. 1593-1606 Osmanlı-Habsburg (Avusturya) Savaşları'na denk gelen bu dönemde Erdel'in durumu için bk. Kemal Karpat, "Erdel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/281.

⁶⁹ Bosna Eyaleti'nden bir nahiye. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 489.

⁷⁰ Akhisârî, *Nizâmü'l-ulemâ*, 75.

⁷¹ Akhisârî, *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, Kahire: Dâru'l-İhsan, 2020; amlf., *Şerhu Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Mustafa Muhammed Ramazan, Riyad - Kahire : Dâru İbni'l-Cevzi, 1431.

⁷² Bk. Akhisârî, *Şerhu Semtü'l-vüsûl* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1851), 10b-11a.

3.3. Akhisârî'nin İhtisar Metodu

Akhisârî, *Semtü'l-vüsûl*'ün mukaddimesinde metni Nesefî'ye ait *Menâr*'dan ihtisar ettiğini ayrıca takdim ve tehirde bulunarak *Menâr*'ın tertibinde değişikliğe gittiğini; fakat okuyucuların ferasetine güvendiğinden bunları nasıl ve niçin yaptığını açıklamaya gerek duymadığını belirtmektedir.⁷³ *Semtü'l-vüsûl* ile *Menâr* arasında yaptığımız mukayese neticesinde *Semtü'l-vusul*'ün şekil ve muhteva açısından *Menâr*'dan farklarını şu şekilde izah edebiliriz:

3.3.1. Konu Tertibi

Akhisârî *Menâr*'daki kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklindeki ana başlıklara sadık kalmakla birlikte bazı konuları tamamen veya kısmen metinden çıkarmak, alt başlıklarda takdim ve tehir yapmak, baş tarafa temel kavramlara dair Sadrüşşeria'nın (ö. 747/1346) *Tenkîh* ve *Tevdîh*'inden aldığı kısa bir mukaddime eklemek suretiyle asıl metinde bazı tasarruflarda bulunmuştur.

Buna göre *Menâr*'da konuların "edille" ve "ahkâm" şeklinde iki temel başlık altında toplanması şeklinde açık bir tasnif söz konusu değilken Akhisârî *Semtü'l-vüsûl*'ü, *Tenkîh*'ten de istifadeyle bir mukaddime, iki bab ve bir hatime olarak tasarlamıştır. Mukaddime olarak isimlendirdiği kısa bölümde *Tenkîh*'in başında yer alan asıl, şer', usul, din, fıkıh, hüküm ve usûl-i fıkıh temel kavramlarının tanımlarına; "usul" (edille) olarak isimlendirdiği birinci babın dört alt başlığında kitap, sünnet, icmâ ve kıyas konularına yer vermiş; sünnet bahsinin konularını bölüm içinde yeniden düzenlemiş, "ahkâm" olarak isimlendirdiği ikinci bapta bir kısmı "kitap" bahsinin, geri kalanları da "kıyas" bahsinin sonunda birer fasıl olarak yer alan *Menâr*'daki ahkamla ilgili konuları, *Tenkîh*'te olduğu gibi, tek bapta fakat dört başlık altında toplamıştır. Son olarak da hem *Menâr*'ın hem de *Tenkîh*'in en sonunda "fasıl" başlığı altında ele alınan ehliyet ve avârızı konusunu "hâtîme" kısmında ikişerden dört nevi altında toplayarak *Menâr*'da hemen her konuda görülen dörtlü taksime mümkün merteye riayet etmiş ve kitabı tertip ve başlıklandırma açısından daha sistematik bir hale getirmiştir. Kâtib Çelebi de Akhisârî'nin *Menâr*'ı *Tenkîh* ve *Tevdîh*'ten yaptığı eklemelerle gayet güzel bir tertip ve düzen içerisinde ihtisar ettiğini ifade etmektedir.⁷⁴ Akhisârî sadece sünnet bahsinde dörtlü taksime riayet etmeyerek burada *Menâr*'ın sistematığının dışına çıkmıştır.

⁷³ Bk. Akhisârî, *Semtü'l-vusul* (Beyazıt, 1851), 1b-2a.

⁷⁴ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1823.

3.3.2. Konuların İşlenişi

Akhisârî -mukaddimedede ifade ettiği üzere- *Menâr*'daki konuları bu ilme yeni başlayanların kolayca anlayacağı şekilde aktarmaya özen göstermiş ve buna bağlı olarak usulün en temel konularının tanım ve taksimlerini delil zikretmeden, tartışmalara girmeden kısaca aktarmış, her bir konunun varsa basit bir, iki örneğini ve son olarak hükmünü vermekle yetinmiştir. Ayrıca *Menâr*'da ele alınan usul konularıyla ilgili mezhep içi veya mezhepler arası ihtilafli fûru meselelerinin hemen hiçbirini zikretmemiştir. Örneğin *Menâr*'da has lafız çerçevesinde ihtilafa konu olan on kadar mesele yer alırken Akhisârî bunlardan sadece ilkinin (tadil-i erkân meselesi), hâssın alt başlığında yer alan emir bahsinde vermekle yetinmiştir.

Diğer taraftan *Menâr*'da olmayan bazı basit konu veya kavramları da metne veya şerhe eklemiştir. Örneğin "mukaddime" başlığı altında *Tenkîh*'ten özetle aktardığı asıl, şer', usul, din, fıkıh, hüküm ve usulü fıkıh kavramlarını, sünnet bahsinin başında sünnetin tanımı vermiş, *Menâr*'da geçmeyen haram, mekruh ve mübah gibi kavramları ve tanımlarını metne eklemiş, kitapta geçtiği halde tanımı verilmeyen ruhsat gibi bazı kavramları da tanımlamıştır.

3.3.3. Tanımlar

Akhisârî genelde metinde, bazan da şerhte tanımlar üzerinde tasarrufla bulunmuştur. *Menâr*'da yer alan kavram tanımlarıyla ilgili Akhisârî'nin altı türlü tasarrufla bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ilki ve en fazlası muhtasar metin mantığına uygun olarak anlamı ihlal etmeyecek şekilde lafızdan tasarrufla tanımları kısaltılması. "Kitap" bahsinde yer alan hâss, âmm, müşterek, müevvel gibi kavramların tanımında genelde bu yolu izlemiştir. İkincisi şerhlerden istifade ile tanımlara açıklayıcı mahiyette eklemelerde bulunması. Müşkil ve şart kavramları buna örnek gösterilebilir. Üçüncüsü *Menâr*'da kavramın kendisi ya da tanımı yer almadığı halde metne kavram ve tanımını eklemesi. Azimet ve ruhsat kavramları *Menâr*'da geçtiği halde tanımları verilmemiş, haram, mekruh ve mübah kavramları ise *Menâr*'da olmayıp Akhisârî'nin ekleyip tanımını yaptığı kavramlardır. Dördüncüsü şerhlerdeki itirazlardan hareketle kavramın tanımını tamamen değiştirmesi. Nafile, sünnet-i hüda, sünnet-i zevâid ve kıyasın tanımında İbn Melek'in hükmün tanım olarak verildiği yönündeki eleştirilerini dikkate alıp onun tanımlarını metne taşımıştır.

Beşincisi, ihtisar veya şerhlerdeki itiraz sebebiyle *Menâr*'da yer almasına rağmen metinde tanımını terk ettiği, daha sonra şerhte tanımını verdiği kavramlardır. Örneğin *Menâr*'daki uyku (nevm) tanımını İbn Melek'in itirazı sebebiyle olsa gerek metne almamış, şerhte İbn Melek'in tanımına yer vermiştir. Altıncısı ise delilik (cünun), bunama (ateh) ve unutma (nisyan) gibi tanımları açık olduğu için *Menâr*'da ve *Semtü'l-vüsûl*'da yer almadığı halde İbn Melek'ten alıp şerhte verdiği tanımlardır.

3.3.4. *Semtü'l-Vüsûl*'ün Zayıf Yönleri

Semtü'l-vüsûl'ün diğer muhtasarlara göre şüphesiz en güçlü yönü konuları tertip etmesiyle kavramları, tanımları ve örnekleri tamamlamaya çalışmış olmasıdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Akhisârî *Menâr*'ı sadece ihtisar etmemiş bir mukaddime, iki asıl ve bir hâtîme üzerinden yeniden tertip etmiş, *Menâr* içinde dağınık halde bulunan bazı konuları bir araya toplamış, müellifin zikretmediği bazı kavram, tanım ve örnekleri zikrederek eseri başlangıç seviyesinde okunacak derli toplu bir metin haline getirmiştir.

Metnin tüm bu güçlü yönlerinin yanında zayıf kalan bir yönü de vardır. Akhisârî bu ihtisar çalışmasında başlangıç seviyesinde de olsa bir Hanefî usul kitabında ihmal edilemeyecek bazı konulara *-Menâr*'da yer almasına rağmen ya hiç değinmemiş ya da bir cümle ile geçiştirmiştir. Bunlardan bir kısmına daha sonra şerhte yer verirken diğer bir kısmını tamamen ihmal etmiştir. Bu konular arasında Hanefîlerce önemli olan âmm lafızlar ve tahsisi; atıf harfleri, harf-i cerler, zarflar gibi farklı manalara gelen ve bu sebeple fıkhîta çok fazla ihtilafa konu olan hurûf-i meâniye ne metinde ne şerhte yer vermiş, mefhûm-i muhâlefe, mutlakın mukayyede hamli konularına ise birer cümleyle değinip geçmiş, bu konudaki mezhepler arası ihtilafların detaylarına girmemiştir. Kıyas bahsinde de kıyasın hücciyeti, illet çeşitleri, illetin tespit yollarının sahih ve fasit yöntemleri, illetin manisi, def'i ve muârazası konularına hiç değinmemiş, sadece kıyasın hücciyeti ve illet çeşitlerini şerhte kısaca zikretmiştir.

4. *Semtü'l-Vüsûl* ile Diğer *Menâr* Muhtasarlارının Mukayesesi

Makalenin bu bölümünde *Semtü'l-vüsûl* ile diğer muhtasarlart tertip, konu, başlık, kavram, tanım, taksim ve örnekler yönünden mukayese edilerek bu ihtisar çalışmalarında takip edilen metodun güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mukayese neticesinde tertip, konu ve başlıklar açısından *Semtü'l-vüsûl* dışındaki muhtasar müelliflerinin *Menâr*'ın tertibini, konularını ve başlıklarını bir iki yer hariç hiç değiştirmedikleri sadece konuları kısaltmak veya tamamen çıkarmakla yetinerek sade bir ihtisar çalışması yaptıkları, Akhisârî'nin ise bir önceki bölümde geçtiği üzere *Semtü'l-vüsûl*'de konuları bir mukaddime, iki bab ve bir hatime altında tertip ederek yerine göre takdim ve tehirlerde bulunduğu, yer yer başlıklar ve yeni konular eklediği, diğer taraftan âmm lafızlar ve tahsisi, hurûf-i meânî, kıyasta illetin çeşitleri ve tespit yolları gibi bazı önemli konuları zikretmediği görülmüştür. Diğer muhtasarlar müellifleri arasında İbnü'ş-Şihne *Menâr*'ın konu tertibine sadık kalmakla birlikte, muhtasarın başına *Menâr*'da eksik olduğunu düşündüğü usûl-i fıkıhın tanımı, konusu, gayesine dair bir mukaddime, sonuna da taklid, müftî ve müstefî hakkında bir hatime eklemiştir.

Kavram, tanım ve örnek açısından bakıldığında ise muhtasar müellifleri bu konuda da *Menâr*'a bağlı kalırken, Akhisârî ile İbnü'ş-Şihne *Menâr*'da geçmeyen bazı kavramları muhtasarlarına eklemişler, tanımı verilmeyen bazı kavramları açıklamışlardır. Ayrıca Akhisârî şerhlerde geçen itirazlardan hareketle bazı kavramların tanımlarını değiştirmek ve hemen her konuda bir iki kolay örnek vermek suretiyle metni başlangıç seviyesi için uygun bir hale getirme gayreti içinde olmuştur.

Menâr'da yer alan konu, kavram, tanım, taksim ve örneklerin muhtasarlar üzerinden incelendiği bu kısımda muhtasarların bu yönlerden mukayesesi, aralarındaki farkın daha rahat görülebilmesi için bir tablo üzerinden yapılmıştır. Tablodaki konular, daha düzenli olduğu için, Akhisârî'nin *Semtü'l-vüsûl* isimli muhtasarındaki göre sıralanmış olup muhtasarların isimleri tabloda rumuz ile gösterilmiştir. *Semtü'l-vüsûl* dışındaki muhtasarların tablodaki sırası içerdiği konuların yoğunluğuna göre belirlenmiş olup en çok konu içerenden en az konu içerene doğru sıralanmıştır. Rumuzlar ve işaret ettiği muhtasarlar şunlardır:

S: Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1024/1615), *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*.⁷⁵

K: İbnü'r-Rabve (ö. 764/1363), *Kudsü'l-esrâr fi'htisâri'l-Menâr*.⁷⁶

T: İbnü'ş-Şihne (ö. 890/1485), *Tenvîrü'l-Menâr*.⁷⁷

Z: Meçhul müellif, *Zübdetü'l-Menâr*,⁷⁸

G: Hızır b. Muhammed el-Amâsî (ö. 1086/1675), *Gusûnü'l-usûl*.⁷⁹

E: Ali b. Muhammed (ö. 976/1568'den sonra), *Esâsü'l-usûl*.⁸⁰

M: İbn Habîb (ö. 808/1406), *Muhtasaru'l-Menâr*.⁸¹

R: İbn Curubâş (ö. 909/1504'ten sonra), *Risâle alâ menheci'l-Menâr*,⁸²

Tablo: *Semtü'l-vüsûl* ile Diğer Menâr Muhtasarlarının Mukayesesi

No	Başlıklar (Konu, kavram, tanım, taksim, örnek)	S	K	T	Z	G	E	M	R
1	Müellifin mukaddimesi	√	√	√	√	√	√	-	√
2	Kitabın mukaddimesi: bazı temel kavramlar	√	-	√	-	-	-	-	-
3	Birinci Bab: Usul	√	-	-	-	-	-	-	-
4	Birinci Asıl: Kitap	√	-	-	-	-	-	-	-
5	Kitabın (Kur'ân) tanımı	√	√	√	√	√	√	√	√
6	Nazm ve mananın dört kısmı	-	√	√	√	-	-	-	-

⁷⁵ Akhisârî, *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1851), 1b-10a.

⁷⁶ İbnü'r-Rabve, *Kudsü'l-esrâr fi'htisâri'l-Menâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 3658), 86a-105b.

⁷⁷ Bk. İbnü'ş-Şihne, *Tenvîrü'l-Menâr, Nihâyetü'n-nihâye fi tahrîri takrîri'l-Hidâye* içinde, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 108), 8a-20b.

⁷⁸ Meçhul müellif, *Zübdetü'l-Menâr* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüdin, 3263), 1b-17a.

⁷⁹ Hızır b. Muhammed el-Amâsî, *Gusûnü'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4432), 56b-66b.

⁸⁰ Ali b. Muhammed, *Esâsü'l-usûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2795), 22b-28a.

⁸¹ İbn Habîb, *Muhtasaru'l-Menâr*, (Şemseddin Sivâsî, *Zübdetü'l-esrâr fi şerhi Muhtasari'l-Menâr* içinde), 31-39.

⁸² İbn Curubâş, "Risâle alâ menheci'l-Menâr", thk. Cafer b. Abdurrahman, *Mecelletü Câmîati'l-Ezher Gazze* 23/1 (2021), 211-246.

No	Başlıklar (Konu, kavram, tanım, taksim, örnek)	S	K	T	Z	G	E	M	R
39	Müevvel: tanımı ve hükmü	√	√	√	√	√	√	√	√
40	Örneği	√	√	√	-	√	-	-	-
41	2. Kısım: Nazm ile beyan	√	-	-	-	√	√	√	√
42	Zâhir, nass, müfesser, muhkem	√	√	√	√	√	√	√	√
43	Hafî, müşkil, mücmel, müteşâhib	√	√	√	√	√	√	√	√
44	İkinci kısmın örnekleri	√	√	√	√	√	-	-	-
45	3. Kısım: Nazmın kullanımı	√	-	-	-	√	√	√	√
46	Hakikatin tanımı	√	√	√	√	√	√	√	√
47	Örneği ve hükmü	√	-	√	-	-	-	-	-
48	Mecazın tanımı	√	√	√	√	√	√	√	√
49	Örneği ve hükmü	√	-	√	-	-	-	-	-
50	Mecaz konusunda mezhepler arası ihtilaflar	-	√	√	-	-	-	-	-
51	Hakikat ile mecazın bir kelimedede birleşmesi	√	√	√	√	√	√	√	-
52	Örnekleri	-	√	√	-	-	-	-	-
53	Mecaz alakaları	-	√	√	√	√	√	-	-
54	Mecaz karineleri	√	√	√	√	√	√	-	√
55	Atıf harfleri, harf-i cerler ve zarflar	-	√	√	√	√	√	-	-
56	Sarîh, kinâye: tanım-hüküm	√	√	√	√	√	√	√	√
57	Sarîh ve kinâye örneği	√	√	√	√	-	-	-	-
58	4. Kısım: Nazmın manaya delaleti	√	-	-	-	√	√	√	√
59	İbâre, işâre, delâlet, iktizâ: tanım-hüküm	√	√	√	√	√	√	√	√
60	Bu kısımların örnekleri	√	√	√	√	-	-	-	-
61	Mefhûm-i muhâlefe	√	√	√	√	√	√	√	√
62	Konu hakkında mezhepler arası tartışmalar	-	√	√	√	-	-	-	-
63	Mutlak-mukayyed	√	√	√	√	√	√	√	√
64	Konu hakkında mezhepler arası tartışmalar	-	√	√	-	-	-	-	-
65	Kırân	√	√	√	√	√	√	√	√
66	Cemiye muzâf cemi	√	√	√	-	√	√	-	-
67	Âmmun tahsisine dair birkaç mesele	-	√	√	√	√	√	-	-
68	İkinci Asıl: Sünnet	√	-	-	-	-	-	-	-
69	Sünnetin tanımı	√	-	-	-	√	√	√	√
70	Vahyin kısımları ve tanımı	√	√	√	-	√	√	-	-

No	Başlıklar (Konu, kavram, tanım, taksim, örnek)	S	K	T	Z	G	E	M	R
71	Muttasil Haber: mütevâtir, meşhur	√	√	√	√	√	√	√	√
72	Haber-i vâhid	√	√	√	√	√	√	-	√
73	Munkatı: zâhir ve bâtın	√	√	√	√	√	√	√	√
74	Râvide aranan şartlar	√	√	√	√	√	√	-	-
75	Akıl, zabt, adalet ve İslam'ın tanımı	√	√	√	-	-	-	-	-
76	Râvilerin mertebeleri	√	√	√	√	√	√	-	-
77	Hadisin manen nakli	√	√	√	√	√	√	-	-
78	Peygamberin fiilleri	√	√	√	√	√	√	√	√
79	Önceki ümmetlerin şeriatı	√	√	√	√	√	√	√	√
80	Sahâbe ve tâbiîni taklit	√	√	√	√	√	√	√	√
81	Haberin mahiyeti ve mahalli	√	√	√	√	√	√	√	√
82	Haberin rivayeti: tahammül-hıfz-eda	-	√	√	√	√	-	-	-
83	Râvinin cerhi	-	√	√	√	√	√	-	-
84	Beyan-ı takrir ve tefsir	√	√	√	√	√	√	√	√
85	Beyan-ı tağyir (şart ve istisnanın tafsili)	-	√	√	√	√	-	-	-
86	Beyan-ı zarura türleri	-	√	√	√	√	√	-	-
87	Beyan-ı tebdil/nesh ve türleri	√	√	√	√	√	√	√	√
88	Neshin hükmü	-	√	√	-	√	√	-	-
89	Şartı	-	√	√	√	√	√	-	-
90	Örnekleri	√	-	√	-	-	-	-	-
91	Üçüncü Asıl: İcmâ	√	-	-	-	-	-	-	-
92	Tanımı	√	-	-	-	√	√	-	-
93	İcmâmın iki kısmı: azimet ve ruhsat	-	√	√	√	-	-	-	-
94	İcmâ ehli	-	√	√	√	-	√	-	-
95	Şartı	√	√	√	√	√	√	-	-
96	Hükmü ve türleri	√	√	√	√	√	√	√	-
97	Nakli ve sebebi	√	√	√	√	√	√	-	-
98	Dördüncü Asıl: Kıyas	√	-	-	-	-	-	-	-
99	Tanımı	√	√	√	√	√	√	-	√
100	Hücciyeti	-	√	√	-	-	-	-	-
101	Şartları ve rüknü	√	√	√	√	√	√	√	√
102	Hükmü	√	√	√	-	√	√	√	-

No	Başlıklar (Konu, kavram, tanım, taksim, örnek)	S	K	T	Z	G	E	M	R
103	Hükmündeki tafsilat	-	√	√	-	-	-	-	-
104	İllet çeşitleri	-	√	√	-	√	√	-	-
105	İlletin şartı ve fasit illetler	-	√	√	√	√	√	-	-
106	Kısımları: celî-hafî	√	-	-	-	√	-	-	-
107	İstihsân	√	√	√	√	√	√	-	-
108	Tanımı	-	-	√	-	√	-	-	-
109	Mâni ve çeşitleri	-	√	√	√	-	-	-	-
110	Fasl: İctihad	√	√	√	-	√	√	√	-
111	Tanımı	√	-	√	-	-	-	-	-
112	Şartı ve hükmü	√	√	√	√	√	√	√	√
113	İlel-i tardiiyenin def'i	-	√	√	√	√	√	-	-
114	Deliller arası teâruz ve tercih	√	√	√	√	√	√	-	√
115	Teâruzdan kurtulma ve tercih çeşitleri	-	√	√	√	-	-	-	-
116	İkinci Bab: Ahkâm	√	-	-	-	-	-	-	-
117	1. Fasil: Azimet	√	-	-	-	-	-	-	-
118	Azimetin tanımı	√	√	√	√	√	-	√	√
119	Farz, vacip, sünnet, nafîle	√	√	√	√	√	√	√	√
120	Haram, mekruh, mübah	√	-	-	-	-	-	-	-
121	Sünnetin kısımları	√	√	√	-	√	√	-	-
122	2. Fasil: Ruhsat	√	-	-	-	-	-	-	-
123	Ruhsatın tanımı	√	-	√	-	√	-	√	√
124	Ruhsatın çeşitleri ve hükümleri	√	√	√	√	-	√	-	√
125	Ruhsat açısından muharremâtın çeşitleri	√	√	√	√	√	√	√	-
126	Örnekleri	√	√	√	√	√	√	-	-
127	3. Fasil: Diğer hükümler	√	-	-	-	-	-	-	-
128	Hakların 4 kısmı	√	√	√	√	√	√	√	√
129	Allah hakkının 8 kısmı	√	√	√	√	-	-	-	-
130	Hükümlerin sebepleri	√	√	√	√	√	√	√	√
131	4. Fasil: Hükümlerin müteallakâtı	√	-	-	-	-	-	-	-
132	Sebebin kısımları	√	√	√	√	-	-	-	-
133	İlletin kısımları	√	√	√	√	√	-	-	-
134	Şartın kısımları	√	√	√	√	√	-	-	-

No	Başlıklar (Konu, kavram, tanım, taksim, örnek)	S	K	T	Z	G	E	M	R
135	Alamet	√	√	√	√	√	√	√	√
136	Hatime: Ehliyet	√	-	-	-	-	-	-	-
137	Vücûb ehliyeti	√	√	√	√	√	√	-	-
138	Kâsır eda ehliyeti	√	√	√	√	√	√	-	-
139	Kâsır eda ehliyetinin altı kısım	√	√	√	√	-	-	-	-
140	Kâmil eda ehliyeti	√	√	√	√	-	√	-	-
141	Ehliyet avâızı	√	√	√	√	√	√	√	√
142	1. Tür: Semâvî avâız	√	√	√	√	√	√	√	√
143	Çocukluk ve hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
144	Deliliğin tanımı	√	√	√	-	√	-	-	-
145	Bunaklığın hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
146	Unutkanlığın hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
147	Uykunun tanımı	-	√	√	√	-	-	-	-
148	Uykunun hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
149	Baygınlığın tanımı	√	√	√	√	√	-	-	-
150	Köleliğin tanımı	√	√	√	√	-	-	-	-
151	Hastalığın hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
152	Hayız-nifasın hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
153	Ölüm	√	√	√	√	√	√	-	-
154	Ölümlle ilgili hükümler	√	√	√	√	-	-	-	-
155	2. Tür: Mükteseb avâız	√	-	√	√	-	-	-	√
156	Bilgisizlik: çeşitleri ve hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
157	Sarhoşluğun hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
158	Ciddiyetsizliğin tanımı ve hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
159	Sefihliğin tanımı	√	√	√	√	√	-	-	-
160	Yolculuğun tanımı	√	√	√	√	-	-	-	-
161	Hatanın tanımı	-	-	√	-	-	-	-	-
162	Hatanın hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
163	İkrahın tanımı	√	-	√	-	-	-	-	-
164	İkrahın kısımları ve hükmü	√	√	√	√	√	√	-	-
165	Ek: ilham, feraset, delil, hüccet, örf, âdet, vb.	-	-	-	-	-	-	√	√
166	Ek: taklid, müftî, müsteftî	-	√	-	-	-	-	-	-

Sonuç

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-envâr* isimli usûl-i fıkıh eseri üzerine yapılan ihtisar çalışmalarından Akhisârî'nin *Semtü'l-vüsûl*'ü ile nüshasına ulaşılabildiğimiz diğer muhtasarlara tertip, konu, kavram, tanım, taksim ve örnekler açısından mukayese ettiğimiz bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Konuların tertibi açısından en iyi muhtasarın Akhisârî'nin *Semtü'l-vüsûl*'ü olduğu kanaati hasıl olmuştur. Kâtib Çelebi de eserin bu yönüne vurgu yaparak gayet güzel bir tertibe sahip olduğunu ifade etmiştir. Akhisârî eseri, bir mukaddime, iki bap ve bir hâtime şeklinde tasarlanmış, *Menâr*'da özellikle ahkâmla ilgili kitap içinde dağınık haldeki konuları tek bap altında toplamış ve bunu yaparken *Menâr*'ın dördümlü taksimine riayet etmeye dikkat etmiştir. *Semtü'l-vüsûl*'un konu tertibi açısından tek eksiği sünnet bahsinde dördümlü taksime riayet etmeyip bu bölümde *Menâr*'daki sistematiğin dışına çıkmış olmasıdır. Mukayeseye dahil ettiğimiz diğer yedi muhtasar; İbnü'r-Rabve'in (ö. 764/1363), *Kudsü'l-esrâr fi'htisâri'l-Menâr*,¹ İbn Habîb (ö. 808/1406), *Muhtasaru'l-Menâr*, İbnü's-Şihne'nin (ö. 890/1485), *Tenvîrü'l-Menâr*, İbn Curubâş (ö. 909/1504'ten sonra) *Risâle alâ menheci'l-Menâr*, meçhul müellifin *Zübdetü'l-Menâr*, Ali b. Muhammed'in (ö. 976/1568'den sonra), *Esâsü'l-usûl*'ü ve Hızır b. Muhammed el-Amâsî (ö. 1086/1675), *Gusûnü'l-usûl*'ünde ise müellifler *Menâr*'ın tertibiyle ilgili tasarruflarda bulunmamış, meseleleri *Menâr*'daki sıraya göre özetlemişlerdir. Diğer taraftan İbnü's-Şihne muhtasarının başına usûl-i fıkıhın tanımı, konusu, gayesine dair mukaddime, ehliyet faslının öncesine istidlal ve çelişleriyle alakalı bir bap ve sonuna da taklid, müftî ve müsteftî hakkında bir hatime eklemiştir. İbn Habîb ile İbn Curubâş muhtasarlarının sonuna Nesefî'nin *Menâr* şerhi *Keşfü'l-Esrâr*'da yaptığı gibi ilham, ferâset, delil, hüküm, hüccet, örf, âdet ve mübah gibi kavramların kısa tanımlarını içeren bir fasıl koymuşlardır. Muhammed b. Ali de hurûf-i meâniyi muhtasarının sonunda vermiştir.

Zikredilen konular ve başlıklar açısından ise muhtasarlarda farklılıklar olduğu görülmektedir. İbn Habîb ile İbn Curubâş'ın muhtasarlara usûl-i fıkıhın çok önemli bazı kavramların sadece kısa birer tanımının verildiği bir fihrist çalışması gibidir. Hatta İbn Curubâş konuları çok daha kısa tutmuş; icma, ehliyet ve avarızı gibi bazı konuları birer cümle ile geçmiştir. Diğer taraftan

İbnü'r-Rabve'nin *Kudsü'l-esrâr*'ı, *Menâr*'daki hiçbir konuyu atlamaması yönüyle ihtisardan çok *Menâr*'ın geniş bir özeti mahiyetindedir. Bu üç eser; ilk ikisi çok kısa, üçüncüsü ise çok uzun olması sebebiyle başlangıç seviyesinde okutulacak bir muhtasar olmaya uygun görülmebilir. Geri kalan muhtasarlardan İbnü's-Şihne'nin *Tenvîrü'l-Menâr*'ı, meçhul müellifin *Zübdetü'l-Esrâr*'ı, Hızır b. Muhammed el-Amâsî'nin *Gusûnü'l-usûl*'ü ve Ali b. Muhammed'in *Esâsü'l-usûl*'ü Akhisârî'nin zikretmediği âmm lafızlar ve tahsisi, atıf harfleri, harf-i cerler, zarflar gibi farklı manalara gelen ve bu sebeple fıkıhta çok fazla ihtilafa konu olan hurûf-i meâni, kıyasta illetin çeşitleri ve tespit yolları gibi bazı önemli konulara yer vermesi sebebiyle muhtasar bir metinde bulunması gereken konular açısından *Semtü'l-vüsûl*'den daha başarılı görülmektedirler.

Kavram, tanım, taksim ve örnek zikretme yönünden ise Akhisârî ve İbnü's-Şihne'nin muhtasarları diğerlerinden daha iyidir. Zira diğer muhtasarlara *Menâr*'da geçmeyen kavram, tanım ve örneklere yer vermezken İbnü's-Şihne ile Akhisârî mümkün merteye tüm kavramları tanımlamaya çalışmışlardır. Akhisârî Sadrüşşeria'nın *Tenkîh* ve *Tevdîh*'inden istifadeyle baş tarafa asıl, şer', usul, din, fıkıh, hüküm ve usûl-i fıkıh gibi temel kavramlarla ilgili bir mukaddime ve *Menâr*'da eksik olan haram, mekruh, mübah gibi bazı kavramlar ile tanımları da muhtasarına ekleyerek eseri kavram ve tanımlar açısından ikmâl etme ve her konu hakkında bir iki basit örnek zikretme gayreti içinde olmuştur. İbnü's-Şihne de *Menâr*'da tanımlanmayan mutlak, mukayyed, istihsan, icthad gibi kavramları tanımlamıştır.

Ders kitabı olması yönünden ise İbn Curubâş ile İbn Habîb'in muhtasarlının çok kısa, İbnü'r-Rabve'nin muhtasarının ise çok uzun olması sebebiyle Hanefî usûl-i fıkıh eğitiminde başlangıç metni olmaya elverişli olmadığı söylenebilir. İbnü's-Şihne, Hızır b. Muhammed el-Amâsî, Ali b. Muhammed'in muhtasarları ile *Zübdetü'l-esrâr* ise Akhisârî'nin muhtasarında olmayan bazı önemli konuları içermesi yönüyle daha tam olmasına rağmen konuları hiç tertip etmemesi, eksik kavram, tanım ve örnekleri tamamlamaması gibi ders kitabında aranan yönlerden eksik sayılabilir. Akhisârî gibi İbnü's-Şihne de eserinin başına ve sonuna birer bölüm eklemek, bazı kavramları tanımlamak suretiyle *Menâr*'ı geliştirme gayreti içinde olmuş, fakat konuları tertip etmemiştir.

Sonuç olarak, bazı önemli usûl konularını zikretmese de Kâtib Çelebi'nin de ifade ettiği üzere konuların gayet güzel bir şekilde tertip edilmesinin yanı sıra, kavramlar ve tanımların tamamlanması, hemen her konu hakkında basit biri iki örnek verilmesi gibi muhtasar bir metinde aranan özelliklerin birçoğuna sahip olması açısından Akhisârî'nin muhtasarı mukayese edilen diğer *Menâir* muhtasarlarına nispetle başlangıç seviyesinde bir usûl-i fıkıh metni olmaya daha uygun görülmektedir.

Kaynakça

- Abdullah b. Abdurrahman. *el-Unvânü'l-latîf ve'd-dîvânü's-şerîf fi usûli'l-fikh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 95.
- Ahmed Ziyaeddin. *Hülâsatü'-Efkâr*. Dersaadet: 1314.
- Akhisârî, Hasan Kâfi. *Nizâmü'l-ulemâ' ilâ hâtemi'l-enbiyâ'*. thk. Hassân Muhammed Saîd Şiblî. Kahire: Ma'hedü'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1441/2020.
- Akhisârî, Hasan Kâfi. *Semtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*. Kahire: Dâru'l-İhsan, 2020; İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1851, 1b-10a.
- Akhisârî, Hasan Kâfi. *Şerhu Semti'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. Mustafa Muhammed Ramazan, Riyad - Kahire : Dâru İbni'l-Cevzi, 1431; İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1851, 10b-70b.
- Aksoy, Hasan. "Şemseddin Sivâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2010, 38/523-26.
- Ali b. Muhammed. *Şerhu Esâsi'l-usûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 733; Şehit Ali Paşa, 2795, 22b-28a.
- Aruçi, Muhammed. "Hasan Kâfi Akhisârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 1997, 16/326/29.
- Aydın, Ahmet. "Bâbürlülür Döneminde Fıkıh Eğitimi ve Medreselerde Okutulan Fıkıh Kitapları". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)* 5/17 (2018). 301-315.
- Babür, Yusuf. "Kitaba Medhiye: Sünbülzâde Vehbî ve Esâmi-i Kütüb Kasidesi". *Journal of Turkish Language and Literature* 4/1 (2018). 62-85.

- Baki, Süleyman. "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler". *Balkanlar ve İslam*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. 2/269-292. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Başoğlu, Tuncay. "Memlükler Dönemi Hanefî Usul Literatürü". *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022). 55-92.
- Bayındır, Servet. "Süleymaniye Medreselerinde Fıkıh Eğitimi". *Süleymaniye Ulusal Sempozyum*. ed. Mustafa Hakkı Ertan vd. 358-373. İstanbul: Kocav Yayınları, 2010.
- Baysa, Hüseyin. "Menâru'l-Envâr Muhtasarlarından Gusûnü'l-Usûl Çevirisi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2007). 539-563.
- Baysa, Hüseyin. "Hızır b. Mehmed el-Amâsî'nin Gusûnü'l-Usûl Adlı Muhtasarının İncelenmesi". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Şuayip Özdemir vd. 1/433-39. Ankara: Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu, 2017.
- Birişik, Abdülhamit. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları 2003. 28/333-338.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları 2003. 28/323-327.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Ali Fikri Yavuz-İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Çelik, İmam Rabbani. "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler". *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*. ed. Recep Şentürk vd. 1/227-258. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi yayınları, 2021.
- Ebü'l-Berekât en-Nesefî. *Menâru'l-Envâr fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Berekât. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1439/2018.
- el-Amâsî, Hızır b. Muhammed. *Gusûnü'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuru Osmaniye, 4432, 56a-67a.
- el-Kârî, Ali b. Sultân Muhammed. *Tavzîhu'l-mebânî ve tenkîhu'l-meânî*. thk. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru Sadır, 2006.
- el-Kırîmî, Şerefüddin b. Kemal. *Gayetü't-Tahrîr Şerhu Muhtasari'l-Menâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 558.

- el-Ulavî, Hüsameddin Hüseyin. *Dav'ü'l-Envâr*. thk. Abdullah Rebî' Abdullah Muhammed. Kahire: 2005; Bursa: İnebey Kütüphanesi, Genel, 4778, 19a-88a.
- et-Timurtâşi, Muhammed b. Abdillâh. *Feyzu'l-Gaffâr li-şerhi mâ üntühibe mine'l-Menâr*. Bursa: İnebey Kütüphanesi, Haraccioğlu, 709, 1a-49a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 819, 111a-156b.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008). 593-609.
- İbn Âbidîn. *Reddü'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1992.
- İbn Curubâş, Muhammed. "Risâle alâ menheci'l-Menâr". thk. Cafer b. Abdurrahman. *Mecelletü Câmîati'l-Ezher*, Gazze 23/1 (2021). 211-246.
- İbnü'r-rabve. *Kudsü'l-esrâr fi'htisâri'l-Menâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 3658, 86a-105b.
- İbnü'r-rabve. *Mekketü'l-muhtâr fi şerhi Kudsi'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 764.
- İbnü'ş-Şihne. *Tenvîru'l-Menâr (Nihâyetü'n-nihâye fi tahrîri tahrîri'l-Hidâye içinde)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 108, 8a-20b.
- İslam Düşünce Atlası. "Kitaplar Haritası". Erişim 26 Eylül 2023. <https://islamdusunceatlası.org/booksmap/ag>
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık 1997.
- Kallek, Cengiz. "İbnü'r-rabve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2000. 21/179.
- Kaplan, İlyas. "Menâr Muhtasarları Bağlamında Fıkıh Usulünde Önemli Bir Eser: İbn Habîb ve Muhtasaru'l-Menâr". *Mîzânü'l-Hak: İslamî İlimler Dergisi* 14 (Haziran 2022). 343-57.
- Kara, Kemal Deniz. *Ali Rıza Haks'es'in Muğla-Menteşe Büyükleri Adlı Eserinin Tenkitli Neşri*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2022.
- Karpat, Kemal. "Erdel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. 11/280-83.

- Kâsım b. Kutluboğa. *Şerhu Muhtasari'l-Menâr (Hulâsatü'l-efkâr)*. thk. Züheyr b. Nâsırüddin. Dımaşk: 1413/1993.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Koca, Ferhat. "Menârü'l-envâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları 2004. 29/118-19.
- Meçhul Müellif. *Zübdetü'l-Menâr*. thk. Zübey'ân b. Muhammed. Mekke: el-Mektebetü'l-Esediyye, 2021; İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüdin, 3263, 1b-17a.
- Moačanin, Nenad. "Srem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. 37/423-24.
- Muhammed Nureddin Abdullah. *Feyzu'l-Gaffâr li-şerhi mâ üntühibe mine'l-Menâr*. Kahire: Câmîatü'l-Ezher, Yüksek Lisans, 2009.
- Müftü Hasan b. Osman. *Hulâsatü'l-meânî*. Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Âsım Bey, 486.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2007. 33/188-91.
- Özdirek, Recep. Evliya Efendizâde Ahmed Ziyaeddin Efendi ve Hülâsatü'l-Efkâr İsimli Usûl-i Fıkıh Eseri". III. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Veli Sempozyumu: Kastamonu'da İlmi Hayat ve Kastamonu Âlimleri. ed. Ali Rafet Özkan. 654-74. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Özel, Ahmet. "Muhammed Bayram II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları 2019. Ek-2/297-299.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: 2017.
- Şemseddin Sivâsî, *Zübdetü'l-esrâr fî şerhi Muhtasari'l-Menâr*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1988.

- Turnalı, A. Bilgin. "İstanbul'da Tarihî Topografya Araştırmaları: Hamza Paşa Mescidi (=Tahta Minare) Piyer Loti Caddesi, Binbirdirek Mahallesi, Eminönü İlçesi". *Arkeoloji ve Sanat* 141 (Eylül-Aralık 2012). 133-147.
- Turnalı, A. Bilgin. "İstanbul'da Tarihî Topografya Araştırmaları: Hamza Paşa Mescidi (=Tahta Minare) Piyer Loti Caddesi, Binbirdirek Mahallesi, Eminönü İlçesi". *Arkeoloji ve Sanat* 141 (Eylül-Aralık 2012). 133-147.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Ünver, Süheyl. *İstanbul Risaleleri*. haz. İsmail Kara. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Zübey'ân b. Muhammed. *Şerhu Muhtasari'z-Zübde fî usûli'l-fikh li-Abdillah b. Muhammed el-Bircendî dirâseten ve tahkîken*. Buraydah: Qassim University. <https://drepo.sdl.edu.sa/items/e3f254f7-b9ab-4f42-9ec7-5f9b58a983f7> (Erişim 26 Eylül 2023).